

УДК 340.5:348.97

М. А. Вороніна, доцент кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Співвідношення держави і права у сучасних ісламських державах

Останнім часом на міжнародній арені можна спостерігати складні політичні явища, що відбуваються у державах ісламського світу. Загострення конфліктних ситуацій на Близькому Сході і в деяких країнах Африки, втручання світової спільноти у внутрішньодержавні процеси, відсутність стабільності розвитку цілого ряду держав, а також посилення руху міжнародних ісламських організацій з метою здійснення консолідації на засадах релігійної і морально-етичної складової ісламу викликають необхідність детально дослідити особливості такого феномену, як «ісламська держава». Це поняття об'єднує не лише характерні державні форми, які виникли у процесі історичного розвитку мусульманського суспільства, але й цілісну концепцію міжнародного правопорядку, особливості взаємодії держави і права всередині країн, формування загальносвітової ісламської спільноти «умма».

Для того щоб дослідити питання взаємодії держави і права у сучасних ісламських державах, потрібно дати визначення таким базовим термінам мусульманського права, як «шаріат» та «фікх». «Фікх» (у вільному перекладі «ісламський закон», «ісламське право») являє собою правильне розуміння суті наміру.

З практичної точки зору «фікх» означає науку виведення ісламських норм (фетв), спираючись на головні засади, що містяться у Корані та Сунні¹. Підтвердження використання терміна «фікх» у такому значенні можна знайти у хадісі (вислові) Пророка Мухаммеда: «Аллах приводить до правильного розуміння релігії (фікх) того, кому бажає блага»².

Відповідно до вчення мусульманських правознавців «шаріат» (у перекладі «водопій», місце, куди тварини приходять щоденно пити воду, або ж «прямий шлях») — це всебічна правова система, що охоплює всю різноманітність людського існування. Як записано у Корані: «Потом Мы наставили тебя на путь из повеления. Следуй им и не потакай желаниям тех, которые не обладают знанием» (сура 45, аят 18)³.

В ісламському розумінні «шаріат» означає всю сукупність ісламських законів, надісланих Пророку Мухаммеду і записаних у Корані, а також тих, що походять з життєвого шляху Пророка (Сунни). Сунна складається з повідомлень про вчинки (філь) Пророка, висловлювання (кауль), невисловлені схвалення (такрір) вчинків або слів інших людей, а також переліку якостей Пророка.

Слід зазначити, що серед правознавців сьогодні немає єдиної думки відносно взаємодії понять «шаріат» і «фікх». Серед вчених є як прибічники протиставлення цих базових категорій, так і дослідники, які вважають ці поняття тотожними. Але розгляд цього питання не є предметом даної статті. Тому будемо вважати, що до шаріату належать божественні настанови у трьох сферах:

¹ Садовський М. Шаріат і фікх — головні терміни мусульманського права / М. Садовський // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. — 2009. — Вип. 49. — С. 20-25; Баишев Ж. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания : учеб.-метод. пособие / Ж. Баишев. — Алматы : Жети жаргы, 1996. — 80 с.; Абу Амина Биляль Филипс. Эволюция фикха. Исламский закон и мазхабы / Абу Амина Биляль Филипс : пер. с англ. — 2-е изд., пересмотр. — М. : УММА, 2012. — 224 с.

² Сахих аль-Бухари (краткое изложение). Мухтасар (полный вариант) / сост. имам Мухаммад аль-Бухари ; пер. Владимир (Абдулла) Михайлович Нирша. — М. : УММА, 2003. — С. 20.

³ Кулиев Э. Р. Коран: перевод смыслов / Э. Р. Кулиев. — М. : УММА, 2007. — С. 542.

1) загальні правила, світогляд ісламу. Вони визначають позицію і поведінку, надають діям індивіда цілеспрямованість та осмисленість;

2) правила, що визначають внутрішню поведінку людини, тобто світ духовності і почуттів;

3) збірник правил практичної поведінки громадянина в особистому, сімейному, суспільному, економічному житті та інших його сферах¹.

Остання (третя) складова шаріату відома під назвою фікх, власне ісламське право. Воно базується на фундаментальних принципах, що викладені у Корані (безпосередньо походять від Аллаха), та конкретизованих, доповнених, продемонстрованих на конкретних прикладах із життя Пророка Мухамеда (Сунна). Фікх — це сукупність норм, виведених з шаріату стосовно певних ситуацій, безпосередня трактовка яких у шаріаті відсутня. Фікх змінюється відповідно до обставин, згідно з якими він застосовується, на відміну від шаріату, положення якого є встановленими раз і назавжди. Норми фікху мають визначену спрямованість — вони демонструють, як застосовувати засади шаріату за різних обставин, у той час як приписи шаріату мають загальний характер².

Як зазначає Л. Р. Сюкіяйнен, для мусульманської концепції права характерна відсутність спеціального акценту відносно співвідношення понять «шаріат» і «фікх», головна увага приділяється лише аналізу цих двох категорій. Більшість мусульманських правознавців протиставляють весь шаріат (у широкому, неюридичному сенсі) позитивному праву, до якого належать закріплені у законах правила поведінки, встановлені державою. Коли з позитивним правом порівнюють фікх, то останній розглядається у нерозривному зв'язку з релігійною догматикою і прирівнюється до шаріату³.

¹ Баишев Ж. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания : учеб.-метод. пособие / Ж. Баишев. — Алматы : Жети жаргы, 1996. — 80 с.

² Абу Амина Биляль Филипс. Эволюция фикха. Исламский закон и мазхабы / Абу Амина Биляль Филипс : пер. с англ. — 2-е изд., пересмотр — М. : УММА, 2012. — 224 с.

³ Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / Л. Р. Сюкияйнен ; отв. ред. В. А. Туманов. — М. : Наука, 1986. — С. 39—40.

В ісламі немає протиставлення релігійного та світського, людських і духовних аспектів життя, є всеосяжний кодекс правил поведінки, якого дотримуються люди у всіх сферах діяльності.

Усі школи ісламської правової думки (Мазхабі) зробили свій, різний за обсягом та значенням внесок у розвиток науки фікху, однак жоден з них не може претендувати на представництво ісламу чи ісламського права у всій повноті. Теорія фікху не є результатом діяльності будь-якого одного Мазхабу і різниця між школами допомагає удосконалити практику правозастосування¹. Не розглядаючи питання джерел фікху (бо воно досить об'ємне та багатопланове і є предметом окремого дослідження), слід зазначити, що наука фікху поділяється на дві базових гілки:

1) корені або основні засади (усул — методологія і принципи тлумачення Корану);

2) гілки або галузі (фуру — позитивне право)².

Теорії права в Корані не міститься. Загальнотеоретичну функцію виконує уривок із сури «Бджоли» (16 сура, 89 аят): «Мы ниспослали тебе Писание для разъяснения всякой вещи, как руководство к прямому пути, милость и благовую весть для мусульман»³.

Можна умовно поділити зміст зводу законів ісламу на певні галузі.

1. Правила і норми, що спрямовані на досягнення духовного процвітання і морального піднесення особистості (тобто норми, які безпосередньо мають відношення до поклоніння Аллаху). Мета — закріплення персональної відповідальності людини перед Творцем і забезпечення дотримання законів згідно з релігійними переконаннями, а не за державним примусом.

¹ Баишев Ж. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания : учеб.-метод. пособие / Ж. Баишев — Алматы : Жети жаргы, 1996. — 80 с.; Абу Амина Биляль Филипс. Эволюция фикха. Исламский закон и мазхабы / Абу Амина Биляль Филипс : пер. с англ. — 2-е изд., пересмотр. — М. : УММА, 2012. — 224 с.

² Баишев Ж. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания: учеб.-метод. пособие / Баишев Ж. — Алматы : Жети жаргы, 1996. — С. 7.

³ Кулиев Э. Р. Коран: перевод смыслов / Э. Р. Кулиев. — М. : УММА, 2007. — С. 296.

2. Сімейне право. Шаріат приділив особливу увагу регулюванню шлюбно-сімейних відносин, захисту інституту сім'ї, що вважається однією з основних п'яти цілей самого шаріату. Сімейне право в ісламі регулює питання укладання шлюбу, прав та обов'язків подружжя, стосунки між батьками та дітьми, права розлучення, заповіту, успадкування та опіки. Інститут сильної сім'ї є гарантом стабільності суспільства.

3. Мусульманське цивільне право («закони про правочини та регулювання відносин») є значною галуззю, що охоплює великий обсяг правових питань і займається договорами, питаннями власності, володіння, передавання власності. До цієї сфери суспільних відносин входять також торгове і фінансове право.

4. Адміністративне і конституційне право ісламу займається питаннями державного будівництва, державотворення, урядовими питаннями, функціонуванням владних інститутів. Мусульманські правознавці підкреслюють, що, на відміну від інших правових систем, право (закон) в ісламі домінує над державою.

5. Кримінальне право ісламу охоплює концепцію злочину та покарання та особливо підкреслює роль моральних засад як основного елементу всієї системи кримінального права. Злочини поділяються на дві категорії: 1) злочини, за які є покарання за шаріатом; 2) злочини, про які в шаріаті не зазначено. Головна мета цього розділу ісламського права — забезпечення захисту людини, її гідності, власності, інтелектуальної свободи.

6. Процесуальне право визначає роль судової системи у мусульманському суспільстві та процедуру, якої дотримуються суди. Слід зазначити, що ісламські правознавці вперше в історії права та юриспруденції розробили окремі документи з процесуального права, незалежні від інших галузей права. Першим правознавцем, який написав роботу з процесуального права, був імам Абу Йусуф, ученик імама Абу Ханіфи.

7. Міжнародне право ісламу (перші письмові роботи з'явилися у VIII ст. н.е.) Регулювання міжнародних відносин у мусульманському праві здійснюється на основі дуалістичної концепції поділу всіх країн і народів світу на дві групи за релігійною ознакою — мусульманський світ (дар аль-іслам, світ ісламу) та немусульманський світ (дар аль-харб, світ війни; у рамках цієї групи деякі дослідники виділяють кілька типів не-

мусульманських країн залежно від того, у стані війни чи миру перебувають з ними мусульманські країни). До зазначених двох додають ще третю групу— дар аль-агд, світ договору (територія, над якою мусульмани не встановили свого контролю, але яка перебуває в межах мусульманської держави та влада на якій належить не ворожим до ісламу лідерам)¹.

8. Правила, що визначають соціальну поведінку мусульман, звичаї, взаємовідносини мусульман у суспільному житті. Детально регламентовано халяль (дозволене) та харам (заборонене) відносно їжі, сексуальних стосунків, одягу та ін.²

Враховуючи викладене, можна зазначити, що співвідношення в ісламському праві релігійної та юридичної складової корелює питанням про взаємозв'язок релігійної та світської влади в мусульманській державі.

Особливістю шаріату, що відрізняє його від канонічного права та релігійних законодавчих систем, полягає в тому, що останні ніколи не замінювали повністю паралельно існуючі з ними світські норми, тоді як у мусульманському світі не існувало ніколи інших законодавчих систем, окрім шаріату³.

Хоча багато норм мусульманського права збігається з релігійними нормами, неправомірно ототожнювати все ісламське право з ісламом як релігією. Мусульманське право є органічною взаємозалежною системою, складовими елементами якої виступають соціальні норми — як правові, так і релігійні. Всередині мусульманської спільноти невід'ємними є мораль, релігія та право, а обов'язок ісламської держави — розповсюдження ісламу⁴.

¹ Ворошилова І. Правова природа та особливості ісламської доктрини міжнародного права [Електронний ресурс] / І. Ворошилова // Наук. зап. ін.-ту законодавства Верхов. Ради України. — 2010. — № 3. — С. 91-97. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzizvru/2010_3/p3_19.html

² Баишев Ж. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания : учеб.-метод. пособие / Ж. Баишев — Алматы : Жети жаргы, 1996.— С. 8-11.

³ Керимов Г. М. Шариат: закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности / Г. М. Керимов. — СПб.: ДИЛЯ, 2009. — 512 с.

⁴ Баишев Ж. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания : учеб.-метод. пособие / Ж. Баишев — Алматы : Жети жаргы, 1996.— С. 8-11; Керимов Г. М. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности / Г. М. Керимов. — СПб.: ДИЛЯ, 2009. — 512 с.

З урахуванням викладених особливостей походження та еволюції ісламського права розглянемо поняття держави у сучасній мусульманській науці.

Як зазначає Керімов, відповідно до вчення ісламу люди не приймають закони та не створюють норми за власною потребою, а лише застосовують Божественні закони на практиці. Тому влада може бути лише виконавчою, але не законодавчою і судовою. Між гілками влади в ісламській державі не працює система «стримувань та противаг», оскільки фактично всі три гілки влади є виконавцями Божественних законів, а Коран можна вважати основою конституційного ладу в країнах ісламу¹. Так, наприклад, у Лівії в 1977 р. Коран було проголошено законом суспільства, що замінює звичайну Конституцію. Конституція Ірану закріплює положення щодо неухильної відповідності шариату всіх законів, що приймаються у державі. Для виконання цієї норми в Ірані було прийнято закони, в яких закріплені загальні принципи і конкретні норми тієї чи іншої школи мусульманського права: ханбалітської у Саудівській Аравії та джафаритської в Ірані².

Конституційне право таких країн, як Єгипет, Сирія, Ліван, Афганістан, Мавританія, Сомалі, закріплює особливе положення ісламу і ісламського права. У Конституціях багатьох з них зазначено, що головою держави може бути тільки мусульманин, а мусульманське право є джерелом законодавства. Це конституційне положення практично реалізується в інших галузях права і судової структури².

Всі органи державної влади та управління в так званих мусульманських державах санкціонувались законами шариату. Державний устрій розглядається як посланий Аллахом, приватна власність є недоторканою (шариат визнає права власників користуватися, розпоряджатися власністю, якою вони володіють на законних підставах, але проголошує, що в принципі вся власність належить Аллаху, а «власники» фактично діють як

¹ Керімов Г. М. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности / Г. М. Керімов. – СПб.: ДИЛЯ, 2009. – С. 286.

² Хохлышева О. О. Ислам и международное публичное право [Электронный ресурс] / О. О. Хохлышева. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/archives/4836>

довірені особи). Слід зазначити, що головною тенденцією у сучасних мусульманських державах є спроба створити державу, відмінну від західного типу, орієнтуючись на вчення ісламу щодо політики, економіки, держави¹.

У мусульманському світі досить утруднений поділ держав за формою державного устрою. Класична ісламська державно-правова доктрина вважала, що мусульман не можна поділити у державі за національною ознакою, що всі мусульмани становлять єдину «умму», неподільну і нерозривну. Існуючі федерації, наприклад ОАЕ або Малайзія, є об'єднанням держав, а не народів. Р. В. Пашков вважає, що поняття «ісламська форма держави» є збірним і до нього входять такі поняття, як політична форма ісламу і тип ісламської держави. Політична форма держави демонструє, на підставі яких засад керує правитель, на які закони спирається влада, тобто це аналог форми правління, але з доктринальною складовою. Тип ісламської держави близький до поняття державно-правового режиму, однак це вся сукупність конкретних форм держави, а не лише засобів і способів правління. Типами ісламської держави є султанат, імамат, емірат, халіфат².

Султанат — різновид ісламської держави, влада передається у спадок у династії султана. Зараз у світі є два султаната: Аравійський Султанат Оман і Султанат Бруней.

Емірат — невелика ісламська держава, що характеризується спадковою владою династії еміра або релігійним лідерством обраного еміра. Важливим є невеликий масштаб держави, ця форма є перехідною в процесі відродження халіфату. На території Російської Федерації існував Північнокавказький Емірат у період з вересня 1919 р. до березня 1920 р. Сьогодні є Об'єднані Арабські Емірати, тобто державна форма, що складається з декількох невеликих ісламських держав.

¹ Керимов Г. М. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности / Г. М. Керимов. — СПб. : ДИЛЯ, 2009. — С. 269; Баишев Ж. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания : учеб.-метод. пособие / Баишев Ж. — Алматы : Жети жаргы, 1996. — 80 с.

² Пашков Р. В. Доктринальные основы исламского государства / Р. В. Пашков // Вопр. гуманитар. наук. — 2011. — № 1. — С. 50–55.

Імамат є ісламською державою, в якій лідером стає релігійний духовний керівник імам, з безперечним релігійним авторитетом. Імамат характерний більше для шиїтської доктрини державної влади.

Халіфат є єдиною всесвітньою ісламською державою за державно-правовою доктриною ісламу. Халіфатом назвали феодалну теократичну арабо-мусульманську державу, що виникла як результат арабських завоювань.

Поряд з історичними формами існування ісламських держав сьогодні правознавцями та релігійними діячами розробляється нова форма ісламської держави. Нова форма ісламської держави, заснована на гуманістичній системі публічних інститутів і права, буде існувати або у формі ісламату (не арабські держави) або у вигляді халіфату (арабські країни). Глава такої держави — амір, посада якого, як і посада халіфа, є виборною¹.

У класичному розумінні суверенітет належить Аллаху. Правитель керує як посланець Бога. Сучасна доктрина закріплює, що суверенітет належить Аллаху, але він надав його мусульманам до Судного дня, щоб вони жили згідно з його законами, користуючись свободою волі. Людина — представник Аллаха на землі. Тому дозвіл на здійснення влади дає народ. При цьому народ погоджується підкорятися правителю і владі. Процес правління розглядається як двосторонній договір між суспільством та правителем. Такий договір у сучасній науці мусульманського права називається «байа». Байа — це конституційно-правовий договір правителя мусульманської держави з вищим представницьким органом країни відносно умов його обрання і правління, що закріплюється у прийнятих на себе зобов'язаннях та правах, які їм кореспондують. У змісті байа можна виділити умови обрання, умови правління, умови дострокового залишення посади. Байа за своїм положенням перебуває нижче Конституції, але вище, ніж закони¹.

Мусульманські ідеологи говорять про три типа політичної влади і відповідно держави. Влада може бути або «примусовою», або «розумною», або «халіфатом».

¹ Пашков Р. В. Доктринальные основы исламского государства / Р. В. Пашков // Вопр. гуманитар. наук. — 2011. — № 1. — С. 50–55.

Відповідно до вчення ісламу правитель має бути справедливим, без цього піддані не зможуть вести праведне життя. Перевага надається дорадчій формі правління. Шура (термін зафіксовано в шаріаті) — це принцип функціонування державної влади в ісламських державах. Принцип «шура» перекладається як принцип консультацій з мусульманським суспільством або зі всією спільнотою (умма). Шура є формою контролю за діяльністю правителя. Насильницька зміна державного ладу не рекомендується, але передбачена у шаріаті¹.

Коли в ісламській державі політична практика вступає у протиріччя із шаріатом, то збирається рада улемів (експертів із числа освічених богословів і юристів), яка діє при уряді та вирішує гострі питання. Впровадження нових норм у мусульманську свідомість та державне життя залежить від рівня підготовки та можливостей мусульманських правознавців. Надсоціальна, догматична природа мусульманських правових норм припускає особливі способи їх адаптації до сучасних суспільних відносин².

Таким чином, проаналізувавши ряд поглядів на співвідношення держави і права у сучасних мусульманських державах, можна зробити певні висновки.

1. Ісламське право є окремим правовим феноменом. Воно являє собою унікальний приклад органічної взаємодії релігійних, етичних норм, норм моралі, правових норм з метою максимально ефективного регулювання суспільних відносин.

2. У мусульманському праві політична влада і держава є похідними від закону (шаріату), тобто держава вторинна відносно релігійного права.

3. Процес розвитку ісламського права є достатньо самостійним і не в повному обсязі залежить від політичних реалій, але значною мірою залежить від суб'єктивного фактору — впливовості того чи іншого релігійного лідера.

¹ Пашков Р. В. Доктринальные основы исламского государства / Р. В. Пашков // Вопр. гуманитар. наук. — 2011. — № 1. — С. 50–55; Керимов Г. М. Шариат: закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности / Г. М. Керимов. — СПб. : ДИЛЯ, 2009. — 512 с.

² Нахла Юсеф. Особливості правової культури країн Близького Сходу / Нахла Юсеф // Політ. менеджмент. — 2009. — № 1. — С. 147–151.

4. На даному етапі розвитку суспільства процес вестернізації ісламського права призупинився, почалось повернення до базових засад шаріату і відбувається його уніфікація завдяки діяльності міжнародних ісламських організацій.

5. Можна погодитись з рядом дослідників, які виділяють окремий тип держави – «ісламська держава», хоча сьогодні у світі відсутній класичний приклад такої держави.

6. Закріплені у сучасному законодавстві деякі норми мусульманського права втратили своє минуле призначення, тобто характерні юридичні особливості фікху під впливом процесів глобалізації.

7. За своєю сутністю держава, заснована на принципах шаріату, відповідає ознакам теократичної держави.

М. А. Воронина

СООТНОШЕНИЕ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА В СОВРЕМЕННЫХ ИСЛАМСКИХ ГОСУДАРСТВАХ

Рассмотрены базовые понятия мусульманского права «шариат» и «фикх». Приведена краткая характеристика отраслей фикха. Проанализированы политические формы исламских государств. Определены особенности взаимодействия исламских государств и шариата в современном мире.

Ключевые слова: шариат, фикх, исламское государство, умма, мусульманское право.

M. A. Voronina

CORRELATION OF STATE AND LAW IN CONTEMPORARY ISLAMIC MODELED STATES

Basic muslim law terms sharia(t) and fiqh have been reviewed by author. Short characteristic of fiqh branches has been provided in the paper. Some peculiarities of interaction between Islamic state and sharia(t) have been analyzed.

Keywords: sharia(t), fiqh, Islamic state, ummah, muslim law.